

MAJOROS ISTVÁN

EGY SZÖVETSÉG ANATÓMIÁJA

(Francia-orosz kapcsolatok, 1887–1914)

A francia–orosz szövetség, ha röviden akarjuk értékelni, mindenekelőtt politikai, katonai jellegű kapcsolat volt. Feladata abban állt, hogy a francia biztonság érdekében ellensúlyozza az egyesült Németországot s az általa létrehozott koalíciókat. Ezt az igényt már Thiers megfogalmazta az 1870-es évek elején, amikor a pétervári francia nagykövetnek azt írta, hogy az oroszokkal való szövetségnek Franciaország számára nagy jelentősége lenne a jövő szempontjából.¹ Az orosz vonal a mérsékelt köztársaságiak Gambetta által meghirdetett külpolitikai programjában is fontos szerepet kapott, s a szövetség végül az ő húszéves erőfeszítésük eredményeként jött létre. Ebben a külpolitikai programban a hadsereg is jelentős szerephez jutott azzal, hogy Gambetta meghirdette a hadsereg kultuszát: „... ha Franciaország imádná hadseregét, e kultusznak még semmiféle háborús jellege nem lenne, hanem kizárólag arra irányulna, hogy visszaadja a franciáknak törvényes helyüket a világban és a világ tiszteletét.”² – hangoztatta egyik beszédében 1880-ban. Ennek megfelelően a mérsékelt köztársasági politika támogatta a hadsereget, ösztönözte a katonai célú kutatásokat³, s ezek eredményessége bizonyos mértékig Párizs és Pétervár közeledését is szolgálta. Példaként említhetjük erre azt a tény, hogy amikor Vlagyimir nagyherceg, a cári gárda parancsnoka 1888 végén Párizsba látogatott, nagy érdeklődést tanúsított a francia fegyvergyártás, s főleg az új kézifegyver a Lébel puska⁴ iránt. A nagyherceg ebből 500 ezer darabot rendelt az orosz hadsereg számára a Châtellerault cégnél. Vlagyimir kíséretében orosz tüzérségi tiszték is voltak, akik elsősorban a francia löpörgyártást tanulmányozták s különösen a mélinit érdekelte őket, amely nagy hatású robbanóanyag volt, s gyűlövedékek tölteteként használták.

A hadsereg azonban nem csupán technikai eredményeivel, találmányaival szolgálta a francia – orosz közeledést hanem propagandájával és személyes kapcsolataival is. Ezzel összefüggésben a nyolcvanas évek második felében Boulanger tábornok említhető meg, akinek egyik híve Paul Déroulède – író és politikus – utazásokat tett Oroszországban és népszerűsítette a cári birodalmat.⁵ Maga Revans tábornok – igaz már Franciaországból való menekülése után – 1889-ben Londonból levelet írt III. Sándornak, melyben egy francia-orosz szövetség előnyeit fejtette ki.⁶ Közismert a tábornok gyászos vége – 1891-ben öngyilkos lett –, mégis a boulangier-izmus által felerősített oroszországi orientáció folytatódott. 1889-től ugyanis olyan tábornokok álltak a francia vezérkar élén mint Miribel majd utóda Boisdeffre, akik katonai attaséként éveket töltöttek Oroszországban, személyes kapcsolatokkal, helyzetismerettel rendelkeztek, s ezek a tényezők is segítettek a két ország kapcsolatának létrejöttét.

A közeledésnek azonban voltak ellenzői is. Azután, hogy Déroulède utazásai népszerűsítették Oroszországot, Goblet⁷ külügyminiszter kabinetfőnöke, Robert 1888 szeptemberében ugyancsak ellátogatott a cári birodalomba. Déroulède-del ellentétben nem volt elragadtatva az orosz állapotoktól, mert tapasztalatai szerint Oroszország elmaradottabb volt, mint ahogyan azt Franciaországban képelték.⁸ Jules Grévy volt köztársasági elnöknek⁹ is fenntartásai voltak. „Meg vagyok győződve, hogy Orosz-

ország a döntő pillanatban magára hagyná Franciaországot.”¹⁰ mondotta. Leroy-Beaulieu az orosz ügyek egyik specialistája ugyancsak kételyeinek adott hangot. Ezt egyrészt arra alapozta, hogy a két ország politikai berendezkedése nem azonos és a külpolitikai érdekek sem közösek. Roberthez hasonlóan ő is kiemelte a birodalom elmaradottságát.¹¹ Politikai okok miatt a radikális köztársaságiak egyik vezetője Clémenteau sem akarta a szövetséget: „Nem lehet igazi szimpátia egy köztársaság és egy önkényuralom között.” – hangsúlyozta.

A szövetség létrejöttét ezek a vélemények természetesen nem akadályozták meg. E kételyek azonban mégsem hagyhatók figyelmen kívül, mert az 1920-as években, az oroszországi francia intervenció kudarca után, felerősödtek a szövetséget, az oroszországi politikát bíráló hangok. E kritikák egyik hivatkozási alapja éppen az volt, hogy már a szövetség létrejötte előtt figyelmeztették a francia politikai vezetést az Oroszországgal való kapcsolat veszélyeire, de ezeket akkor éppúgy nem vették figyelembe, mint a későbbi negatív jeleket. A szocialista beállítottságú George Michon ezért lesújtó véleményt mondott Párizs keleti politikájáról: „A francia-orosz szövetség történelmünk legsötétebb lapjai közé tartozik.”¹² A mai francia történetírás azonban nem ilyen sötétben látja a szövetséget. S bár 1918-ban az orosz értékpapírokkal rendelkező francia állampolgárok elvesztették befektetett tőkéjüket, a szövetségnek azonban komoly szerepe volt abban, hogy a franciák 1914-ben a marne-i csatát megnyerhették.¹³

A két ország közti szövetségnek orosz oldalról is voltak ellenzői, de a hatalmi megfontolás, a hatalmi érdek volt a meghatározó, s ez pedig mindkét felet a közeledés irányába vitte. Így 1891 augusztus 27-én a két ország között konzultatív paktum jött létre, laza, általánosan megfogalmazott feltételekkel.¹⁴ A franciák számára már ez az egyezmény is sikernek számított az elszigeteltség két évtizede után, jóllehet ezt csak az első komoly lépésnek tekintették a szövetség felé vezető úton. Az oroszok viszont a továbbiakban – legalábbis egyelőre – katonailag nem akarták magukat elkötelezni. A magyarázat abban keresendő, hogy Pétervárott évtizedek óta a német orientáció volt a meghatározó a vezetésben, s ez továbbra is a Németországgal való kapcsolatokban reménykedett annak ellenére, hogy a Bismarck lemondása utáni új német politikai garnitúra nem tartotta fontosnak az Oroszországgal való szövetséget. Ez, valamint a nemzetközi kapcsolatokban bekövetkezett változások, a hármasszövetség megerősítése 1891-ben, Anglia közeledése a német blokkhoz Oroszországot is elszigetelődéssel fenyegette. Az orosz politikai vezetés ezért a külpolitikai irányvonal átértékelésére kényszerült, s nem csupán ütőkártyaként használta, hanem hivatalos rangra emelte azt a vonalat, amely az 1877–78-as orosz-török háború óta jelen volt az orosz politikai életben, s amely francia orientációt hirdetett.¹⁵ Ezek eredményeképpen 1892 augusztusában a katonai tárgyalások is megindultak, melyet francia részről Boisdeffre, orosz részről pedig Obruchev tábornok vezetett. A kidolgozott katonai egyezményt 1892. augusztus 17-én írták alá. Defenzív jellegű szerződésről volt szó, amely német támadás esetére volt érvényes azzal a céllal, hogy kétfrontos háborúra kényszerítse Németországot. S bár a gyakorlat során kiderült, hogy az egyezménynek számos fogyatéka van, a szerződés mégis komoly eredmény volt, s ezért főleg a franciák arra törekedtek, hogy a szerződés érvénybe is lépjen. Erre még egy évet kellett várni, amikor Giers orosz külügyminiszter 1893. december 23-i levelében közölte, hogy a cár érvényesnek ismerte el a katonai egyezményt. A franciák pedig 1894. január 4-én értesítették az

oroszk külügyminisztert a szerződés elfogadásáról. A szövetség ezzel befejezett tényé vált. Az európai hatalmi politikában 1871 óta ez volt a francia diplomácia legjelentősebb sikere, s ez egyúttal a legfontosabb francia pozíció megvalósítását is jelentette Oroszországban: Párizs a másik oldalról, az oroszok segítségével ellensúlyozni tudta a német hatalmi törekvéseket.

A szövetség létrejötte után néhány évvel, a fashodai incidens során 1898-ban azonban kiderült, hogy a katonai szerződés néhány cikkelye pontatlan, félreértésre ad lehetőséget. 1899 augusztusában pétervári látogatása idején Delcassé külügyminiszter ezért egy szövegmódosítást javasolt, igaz ez még az 1891-es egyezményre vonatkozott, melyben a két ország az általános béke fenntartását hangsúlyozta. A francia külügyminiszter e helyett javasolta az „európai hatalmak közti erőegyensúly fenntartása” formuláját.¹⁶ Az 1892-es katonai szerződés szövegével pedig két dokumentum foglalkozott: a pétervári francia katonai attasé titkos emlékirata és a két vezérkar 1900. július 2-i találkozásáról készült jegyzőkönyv.

A katonai attasé, Moulin titkos emlékirata¹⁷ azokat a politikai problémákat vizsgálta fel, amelyekkel mint lehetőséggel Franciaországnak szembe kell néznie. Mindezekelőtt Németország területi s ebből következően hatalmi növekedésének lehetőségeit elemezte. Ez a helyzet az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása esetén következhetett be, s melyre Moulin szerint Ferenc József magas kora miatt számítani lehetett. Ez a várható körülmény, véli az attasé, Németország számára annexióra ad lehetőséget, s ezzel Európa közepén az Északi – és a Balti-tengertől az Alpokig, az Adriáig, illetve a Földközi-tengerig egy hatalmas államalakulat jöhet létre. Bonyolíthatja a helyzetet az, hogy a németek az osztrák zsákmány egy részét Oroszországnak engedhetik át. Moulin szerint azonban csak Bukovinát és Galíciát kapnák meg az oroszok a Kárpátok vonaláig, további területek átengedését nem tartotta lehetségesnek. Ezek az engedmények viszont nem elégítenék ki Oroszországot, sőt a németek balkáni és földközi-tengeri terjeszkedése fenyegetné az orosz törekvéseket Konstantinápolyban és Elő-Ázsiában. Ezek alapján a szerző arra következtetésre jutott, hogy a várható változások nem veszélyeztetik a francia-orosz szövetséget, de az egyezmény cikkelyeit összhangba kell hozni a bekövetkező új körülményekkel. Így az a javaslata, hogy meg kell hosszabbítani az egyezmény időtartamát, s legyen érvényes arra az esetre is amikor a Monarchia széthull s egy új hármass szövetség – német-olasz-magyar részvétellel – jön létre. Ezen kívül javasolta még, hogy a második cikkelybe vegyék be a következő formulát: „mozgósítani csak a német hadsereg mozgósításának első hírére”, hogy elkerüljék az eltérő értelmezéseket.¹⁸ Végül a negyedik cikkelyhez tanácsolt kiegészítést, mely szerint legyen kötelező, hogy az orosz és francia vezérkar találkozóiról jegyzőkönyv készüljön, s azt mindkét kormány ellenjegezze.

Alig két hónappal Moulin emlékiratát követően a francia és az orosz vezérkar Szaharov és Delanne tábornokok vezetésével 1900. július 2-án találkozott egymással, ahol harmadik napirendi pontként szintén az 1892. évi katonai egyezmény szövegét vizsgálták meg.¹⁹ A két vezérkar főnöke abban egyezett meg, hogy Németország mozgósítása esetén Franciaország és Oroszország előzetes megegyezés nélkül is az egyezménynek megfelelően mozgásba lendíti hadigépezetét. Ellenben ha a Monarchia vagy Olaszország hajt végre részleges vagy általános mozgósítást, a két vezérkar szükségesnek tartotta, hogy ez esetben a tennivalókról és a szükséges lépésekről a francia és az orosz

kormány előzetesen egyezzen meg egymással. A találkozón a katonai egyezmény időtartamával is foglalkoztak. E szerint „... az 1892. évi konvenció időtartamát maguk a diplomáciai egyezmények határozzák meg, melyeknek a konvenció a kiegészítője.”

A szövetség jobb működéséhez a szövegmódosítások feltétlenül hozzájárultak. Az eredményességet azonban még további intézkedéseknek, lépéseknek kellett biztosítani. A vezérkari találkozón ezért megfogalmazták, hogy a jobb információáramlás érdekében mielőbbi kábelösszeköttetésre van szükség. Ezenkívül egyeztették a haditerveket is. Delanne tábornok feltételezése szerint háború esetén a német vezérkar Elzász-Lotharingiába összpontosítaná erejét: 23 aktív hadtestből 18-at itt vetne be, s az orosz fronton csak 5 aktív hadtesttel rendelkezne. Szaharov valószínűnek tartotta ezt az elképzelést, de az orosz vezérkart egy másik hipotézis is foglalkoztatta, mely szerint a német erők nagy része az orosz határ ellen vonulna. Kelet-Poroszországba így szerintük 14, Sziléziába 2 aktív hadtestet összpontosítának, a francia határra pedig 7 hadtest jutna, ezért a németeknek itt csak védekezésre lenne lehetőségük.

A haditervekkel összefüggésben a hadműveletek megkezdésének kérdéseit is megvizsgálták. Az 1892-es konvenció szerint Franciaország 1 millió 300 ezer, Oroszország pedig 700–800 ezer embert vonultatna fel német támadás esetén. Az orosz hadsereg azonban ezt a létszámot csak a mozgósítást követő huszonnyolcadik napon érné el a vasúthálózat alacsony teljesítőképessége miatt. Ez a franciák számára mindenképpen kedvezőtlen volt, ezért Delanne arra törekedett, hogy rábírja az oroszokat: mielőtt az ígért létszámot elérnék, lépjenek támadásba egy kisebb, de már ütőképes állománnyal is, mert a háború kimenetele szempontjából ezt fontosnak tartotta. Szaharov végül azt ígérte meg, hogy az orosz hadsereg már a tizennyolcadik napon hadműveleteket kezd Németország keleti határainál. E témával a két vezérkar a későbbi találkozókön is foglalkozott, s ennek eredménye volt az, hogy az orosz hadsereg az első világháború kitörésekor a mozgósítást követő tizenötödik napon támadást indított, s ezzel jelentős erőt, öt gyalogos és egy lovas hadosztályt vont el a nyugati frontról.

A terv megvalósítása azonban nem csak a szándékoktól függött, hanem attól is, hogy milyen a vasúthálózat, amelyen a csapatok mozgása, szállítása történik. Oroszországban a vasút alacsony teljesítőképességű volt, s Fashoda idején ezt a franciák is megérezték.²⁰ Tanulságként ezért azt a következtetést vonták le, hogy szorgalmazni kell a katonai, stratégiai vasutak építését különösen Oroszországi európai területein. Franciaország több kölcsönt is kibocsátott erre a célra: az 1898-as, az 1900-as, az 1901-es valamint az 1913-as kölcsönöket. Ezzel elértünk a két ország közötti kapcsolatokban a harmadik meghatározó vonáshoz: a katonai és politikai érdekek mellett a gazdaságnak is fontos szerepe volt a szövetség történetében.

A francia történetírásban több évtizedes vita folyik arról, hogy a nemzetközi kapcsolatokban a politikának vagy a gazdaságnak van meghatározó szerepe, primátusa.²¹ S bár a kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, mivel a két faktor elválaszthatatlan egymástól, mégis a francia-orosz kapcsolatok esetében azt kell mondanunk, hogy a két ország közötti szövetség létrejöttében a politikai, stratégiai érdekeknek volt meghatározó szerepük, s a gazdasági faktor az eszköz szerepét játszotta. Vitára az adott és adhat okot, hogy a pénzügyi kapcsolatok megelőzték a politikai kapcsolatteremtést, s ebből az a következtetés adódhat, hogy a gazdasági kapcsolatok voltak a meghatározóak. Tudnunk kell azonban, hogy a 19. században a diplomácia és a gazdaság még

nem volt olyan szoros kapcsolatban, mint a 20. században. A klasszikus diplomácia szerint két ország között a jó politikai viszony még nem feltételezte azt, hogy a gazdasági kapcsolatok is jók, vagy fordítva. Erre példaként hozható fel az orosz-német viszony 1879 után, amikor a két ország között vámháború kezdődött. A cári vezetés váltását a németről a francia orientációra azonban nem ez, hanem a német politikában s a nemzetközi életben bekövetkezett változások okozták, melyek – mint ezt már jeleztük – az elszigetelődés veszélyével fenyegették Pétervárt. A gazdasági tényező másodlagosságát mutatja a hatalmi viszonyokban az is, hogy a cári vezetés, jóllehet Franciaországgal kötött szövetséget, de kedvező kereskedelmi egyezményt a németekkel írt alá 1894 februárjában, s ebben 20–30%-os vámkedvezményt adtak Berlinnek, míg francia-orosz viszonylatban a vámcsökkentés mértéke ennél kisebb volt.

Franciaország már több évtizeddel a politikai kapcsolatteremtést megelőzve is jelen volt gazdaságilag Oroszországban. Az 1880-as évek végéig a francia hitelintézetek közül a Rotschild-ház játszotta a legjelentősebb szerepet, s mellette még a Crédit Lyonnais említhető. A nagy fordulatot gazdasági téren egy politikai esemény s az ehhez kapcsolódó döntés hozta meg. A politikai esemény az 1885–87-es bolgár krízis volt, amely elsősorban az orosz és az osztrák-magyar viszonyt élezte ki, s ehhez kapcsolódott egy bismarcki intézkedés is: a kancellár utasítására 1887. november 6-án bezárul a berlini pénzpiac az orosz állami hitelek előtt. Mivel a nyolcvanas évek végéig Németország volt a cári birodalom legjelentősebb hitelezője, az intézkedés súlyosan érintette az oroszokat. Ha figyelembe vesszük, hogy Bismarck néhány hónappal korábban, 1887. június 18-án kötötte meg az ún. viszontbiztosítási szerződést Pétervárral, joggal merül fel a kérdés, hogy intézkedése milyen célt szolgált. A kancellár lépését politikai tényezők mozgatták. Az intézkedéstől azt várta, hogy az majd pénzügyi nehézségeket okoz Oroszországnak, s ezzel hátráltathatja a cári birodalom európai területén a stratégiai vasutak építését. A pénzügyi problémáknak ezenkívül az orosz katonai előkészületeket kellett késleltetnie, s így az orosz – osztrák-magyar konfliktust megakadályozni. Mindezzel a német kancellárnak az volt a célja, hogy se a hármasszövetség se az orosz-német viszontbiztosítási szerződés ne kerüljön veszélybe.²² E célt kétségtelenül sikerült elérnie, intézkedésének azonban volt egy nem várt, s a későbbiekben Németországra nézve súlyos következménye: Párizs és Pétervár között tárgyalások kezdődtek az orosz kölcsönökről, s ezek a tárgyalások gyors eredményt hoztak. 1888. december 10-én a párizsi pénzpiac kibocsátotta az első jelentős összegű – 500 millió frank – orosz kölcsönt, s ezzel megkezdődött az a nagyarányú tőkekibocsátás, amely Franciaországot a cári birodalom legjelentősebb hitelezőjévé tette.

A gazdasági kapcsolatteremtés okainak megértéséhez egy kicsit meg kell ismerkednünk a francia és az orosz kapitalizmus természetével. A korszak, melyben a francia–orosz szövetség létrejött és működött imperializmus néven ismert, s ennek egyik döntő ismertetőjele Lenin szerint: „a banktőke egybeolvadása az ipari tőkével és az ezen a finánciókén alapuló fináncioligarchia kialakulása.”²³ Leninnek ez a megállapítása vitathatatlanul pontos annyiban, hogy a kapitalizmus fejlődésének új minőségét ragadta meg. A marxista történetírás azonban a lenini értelemben vett imperializmust általános érvényűnek tekintette, a fináncióke megjelenését nem vizsgálta meg árnyaltan, s nem határozta meg, hogy egy adott ország kapitalizmusa esetében melyik történelmi szakaszban lehet a fináncióke stádiumáról beszélni. Az 1970-es években a finánciókére

vonatkozóan néhány újszerű fejtegetés látott napvilágot, s a francia történetírásban köztük említhetjük Jean Bouvier nevét²⁴, aki a lenini fogalmakat a gyakorlat, nevezetesen a francia kapitalizmus próbájának tette ki. Szerinte a monopol stádium időben nem ugyanazon a helyen található minden kapitalista gazdaságban. A történész azonban nincsen könnyű helyzetben, mivel a finánciókének az a mennyisége, mértéke, melytől az új minőség számítható, nincsen meghatározva. A fináncióke kialakulása ezért egy hosszú folyamat eredménye. Franciaországban pl. a bankióke beszivárgása az ipar területére igen korán megkezdődött. Az 1820–1850 közötti évtizedekben a bankok már részt vettek ipari vállalkozások finanszírozásában – vasipar, vasút, szénbányászat –, de ez nyilvánvalóan még nem a fináncióke stádiuma. Bouvier szerint 1900–1913 között a vállalati beruházások évi átlagban 2,250 milliárd frankot tettek ki, melynek 71%-át – 1,6 milliárd frank – az ipari cég önfinanszírozása biztosította. Az első világháború előtt tehát Franciaországban a fináncióke más kapitalista gazdaságokhoz képest gyenge. Az ipari és bankióke fúziója ugyanis a nemzeti piacon alig kezdődött meg. A folyamat csak a francia bankok bizonyos típusainál, a finanszírozó bankoknál – banque d'affaires – figyelhető meg, míg a letéti bankok – banque de dépôt – esetében szinte nem beszélhetünk erről. A francia fejlődésben ezért a 19. század végén, a 20. század elején külön bank és külön ipari fejlődés figyelhető meg, s a fináncióke stádiumába Franciaország csak a két világháború közötti években jut el. Az 1914 előtti években az ipari és a bankióke összeolvadása a tőkeexport során indult meg, mindenekelőtt Marokkóban, az Oszmán birodalomban, Oroszországban és a Balkánon. A francia fejlődésben tehát a bankiókének volt meghatározó szerepe, ezért nem véletlen, hogy az Oroszországgal való gazdasági kapcsolatokban a bankok játszottak főszerepet. Az ipar, a kereskedelem a bankszektorhoz képest lényegesen gyengébb. A francia export nem tudott alkalmazkodni a világpiac új igényeihez, mivel a gépiparban, a vegyiparban nem volt átütő erejű átalakulás. A francia gazdaság változatlanul alig feldolgozott mezőgazdasági árucikkeket, versenyképtelen gyáripari termékeket, illetve luxuscikkeket szállított a világpiacra. Emiatt a francia-orosz gazdasági kapcsolatok egyoldalúak voltak. 1914 előtt azonban ez még nem jelentett komoly problémát a két ország viszonyában. Az ipar gyengesége a francia külpolitika gátló tényezőjévé 1917 után válik, amikor Oroszországnak, illetve Szovjet–Oroszországnak elsősorban ipari termékekre, felszerelési eszközökre volt szüksége. A francia gazdaság szerkezete e követelménynek nem felelt meg.

Miért válhatott a bankióke főszereplővé, fegyverré a francia külpolitikai célok szolgálatában az első világháború előtti évtizedekben? Ennek megértéséhez röviden az orosz gazdaság helyzetét is fel kell vázolnunk.²⁵

Az orosz politikai vezetést a krími háborúban elszenvedett vereség döbentette rá, hogy a nagyhatalmi státus modern gazdaság nélkül nem tartható fenn. 1861-től kezdődően indult be a reformok sorozata, melyek – felemásan megoldva is – elindították Oroszországot a modernizáció útján. A szakirodalom a kilencvenes évekre teszi azt a szakaszt, amikor az orosz gazdaság gyors fejlődésnek indult. A nagyhatalmi státus fenntartása, erősítése elsősorban iparfejlesztést, vasútépítést igényelt. Az iparosítási program egy részét a belső tőkefelhalmozás is fedezte, pl. 1892 és 1908 között ez a belső igények 40%-át adta. A nagyarányú fejlődés azonban a külföldi tőke részvétele nélkül elképzelhetetlen volt. „Szerencsétlenségünkre hazánk éppen a megtakarítások

által felhalmozott tőkében nem elég gazdag. Ha az országnak nincs elég saját tőkéje, de mind az állam, mind az ipar haladéktalanul rászorul erre, akkor nincs más kiút ebből a helyzetből, mint a tőkét külföldről behozni. . .” fogalmazta meg Witte pénzügyminiszter.²⁶ A külföldi tőke már Witte megjegyzése előtt is (1900 februárjában írta az előbbi sorokat) áramlott Oroszországba, de a további tőkebehozatalhoz az államnak nagyobb segítséget kellett nyújtania. Az orosz állam ezt a pénzügyek rendezésével, a deficitese elszámolási mérleg javításával, a szilárd valuta megeremtésével – Oroszország a kilencvenes években tért át az aranyalapra – biztosította.

A francia–orosz kapcsolatok gazdasági keretét tehát az adta, hogy Franciaország bankszektora hatalmas felvevőpiacának látta Oroszországot, a cári birodalom pedig Párizst olyan pénzforrásnak, melynek segítségével megvalósíthatja a szükséges modernizációt, s így megőrizheti nagyhatalmi szerepét.

Párizs már a 19. század első felében is jelentős pénzpiac volt Európában, a bankszektor fejlődése mégis a második császárság éveivel kötődik, mert ekkor jött létre a hitelintézetek többsége. Bankhálózatát tekintve Franciaország nem csupán mint pénzpiac jelentős, hanem banktípusaival az európai s az orosz hitellel fejlődésére is hatással volt. A francia-orosz kapcsolatokban annak is jelentősége volt, hogy a bankszektor melyik típusa hajtotta végre a hitelműveletet.

A legrégebb banktípust a francia hitellelben a magánbankok alkották, melyek a középkori eredetű bankok folytatásának tekinthetők. E típuson belül az izraelita és a protestáns családok játszottak főszerepet, s tevékenységüket a hosszú távú befektetések – ipar, bánya, közlekedés – jellemezték, s gyakran részt vettek államkötvények kibocsátásában amellet, hogy a kereskedelmi tevékenységben is részt vállaltak. Az egyik legjelentősebb bank, a Rothschild-ház, mint már jeleztük, jóval a francia-orosz szövetség megkötése előtt jelen volt Oroszországban. A második típust a letéti bankok – banque de dépôt – alkották, melyeket a sokak bankjának is neveztek, mivel e banktípus erejét a saját tőkét többszörösen meghaladó lakossági megtakarítások országos begyűjtése adta. E típushoz sorolható a Comptoir National d’Escomte (1848-ban alapítva), a Crédit Industriel et Commercial (1859), a Crédit Lyonnais (1863) vagy a Société Générale (1864). Annak ellenére, hogy hatalmas tőkével rendelkeztek, elsősorban rövidlejáratú hitelműveleteket hajtottak végre éppen azért, mert a tőkét a polgárok összegyűjtött pénze képezte, így azt nagy kockázatnak nem lehetett kitenni. Ezért kedvelt befektetési területük volt francia vagy külföldi (főleg orosz) államkötvények vásárlása. A harmadik típusba a finanszírozó bankok – banque d’affaires – sorolhatók, melyeket másképpen a kevesek bankjának is neveztek. Tőkeerősség, hosszúlejáratú hitelművelet s kockázatvállalás jellemezte őket. 1852-ben jött létre a Péreire-fivérek bankja, a Crédit Mibilier, mely belga előzmények után a finanszírozó bank prototípusát jelenti, s annak ellenére, hogy 1867-ben csődbe jutott, nemcsak Franciaországban, hanem Európa szerte elterjedt, hogy majd a század végén az angol kereskedelmi banktípussal együtt beépüljön a német univerzal banktípusba. A Crédit Mobilier a Spanyolországtól Oroszországig terjedő hatalmas területen működött, s tevékenységéhez a vasútépítés éppúgy hozzátartozott mint a bányászat, a városok modernizálása vagy a kikötők építése. Ezt az örökséget a későbbi finanszírozó bankok is folytatták: elsősorban külföldön működtek, tőkeerejük mintegy 75%-át itt fektették be a már említett területeken. Franciaországban pedig a gazdasági élet legmodernebb szektorait támo-

gatták. E típus legjelentősebb bankja az 1872-ben alapított Banque de Paris et des Pays-Bas vagy az 1904-ben létrehozott Banque de l'Union Parisien.²⁷

Amikor a francia pénzügyi körök megvetették lábukat Oroszországban az 1880-as években, ez nem csupán azt jelentette, hogy új befektetési területeket találtak²⁸, hanem azt is, hogy az eddigi piacokat újra rangsorolták, és Oroszország vált az első számú tőkebefektetési régióvá. Mi a magyarázata ennek? „A francia-országi gazdasági kapcsolatokat a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egyik oldalaként kell felfognunk, melyet szabályok, törvényszerűségek urálnak.” – írja ezzel kapcsolatban René Girault. Három alapvető feltételt nevez meg, melyek meghatározóak az államok közötti gazdasági kapcsolatokban: a) a világkonjunktúra; b) a nemzeti gazdasági struktúrák különbözőségei, eltérései; c) az egyes piacok helyzete a világgazdaságban.²⁹ Ami az első feltételt illeti, éppen a francia-országi szövetség megkötése után, 1896-tól egy fellendülési periódus kezdődött a világgazdaságban, véget vetve az 1873-ban beindult nagy depresszió időszakának. Ez a tény a francia-országi gazdasági kapcsolatok mellett szól, s az is, ha a nemzetgazdaságok strukturális eltéréseit vizsgáljuk meg. Girault szerint ezen a téren a képlet a következő: Oroszországnak modernizálnia kell gazdaságát s ez igen tőkeigényes. Ehhez a szükséges tőkét saját erőből elsősorban a gabona eladása biztosíthatja. A gabona eladásából azonban rendkívül lassan halmozódik fel a gazdaság beindításához szükséges tőkemennyiség, s Oroszországnak arra nincsen ideje, hogy ezt kivárja. Marad a külföldi tőke igénybevétele. A rendelkezésre álló piacokat tekintve viszont az a helyzet, hogy mást választani mint Franciaországot nem is igen tud. Németországban ugyanis a rendelkezésre álló tőkét a saját nemzetgazdaság szívja fel, ezért a német gazdaság inkább abban érdekelt, hogy kész ipari termékeket adjon el az oroszoknak. Anglia tőkefeleslege pedig elsősorban a gyarmatok felé irányult, így bőséges és olcsó tőkekínálattal Franciaország rendelkezett.³⁰ Ugyanakkor Párizs számára is a cári birodalom volt az egyedüli lehetőség, mivel a nyolcvanas évek végére a francia tőkék piaca telítődött, s az ekkor megjelenő Oroszország a földgolyó egyik legdinamikusabb pólusa, ráadásul az új vállalkozásoknak, a tőkebefektetéseknek a rendelkezésére áll, sőt igényli ezt. Igaz, van még rendelkezésre álló piac is ebben az időben, mint Kína vagy Közép-Afrika, ezek azonban nem növekedési pólusok. Dél-Afrika és az Egyesült Államok viszont növekedési pólusok, de az új befektetők számára már nem állnak rendelkezésre. Így a gazdasági szükségszerűség a politika igényével, sőt szükségszerűségével esett egybe.

A francia tőke kivételben a nagy hitelintézetek voltak érdekelve, rajtuk keresztül azonban a francia polgárok százazrei is hitelezőkké váltak. A takarékoskodó francia állampolgár szívesen vásárolt államkötvényt, külföldi értékpapírt, mert ezek ha kisebb jövedelmet is hoztak mint pl. egy ipari vállalkozás kötvénye, de kevésbé voltak kockázatosak, mivel az adott állam garantálta a kötvények jövedelmét. A külföldi értékpapírok között különösen az orosz kecsgetett kedvező haszonnal. A szénbányászat osztalékai pl. 1,85%, és 4,36% között, a fémiparé 3,67%–9,72% között mozogtak. A vas, réz, aranybányászat osztaléka 1,5–9,33%, az olajé 8,67–20,3%, a bankrésztvényeké pedig 9,54–12,5% volt 1904 és 1913 között.³² A jövedelmezőség ösztönző hatású volt, melyet az is mutat, hogy a francia-országi kapcsolatok története során 1 millió 600 ezer francia állampolgár rendelkezett orosz értékpapírokkal. A külföldi, ez esetben az oroszországi tőkebefektetéseknel a jövedelmezőség mellett pszichológiai,

mentalitásbeli tényezők is szerepet játszottak. A francia Rotschild egyik mondása szerint ha valaki tönkre akar menni, pénzét nőkre, kártyára vagy ipari vállalkozásra költi. Ez az anekdota jól szemlélteti a francia tőkének azt a spekulatív jellegét, amely a francia forradalom hatására erősödött fel, s érezhető volt az egész 19. század folyamán. A francia bankvilág a kisebbik ellenállás irányába mozdult, s hiányzott belőle az ipart előnyben részesítő vállalkozói kedv, mely kemény küzdelmet, nagyobb kockázatot igényelt volna a hazai piacon.³³

Érdeemes kitérnünk arra a mozzanatra is, hogy a múlt század végén a hitelintézetek magánvállalkozások voltak, míg a nemzetközi kapcsolatok államok közötti viszonyt jelentettek. Az állam ilyen körülmények között hogyan tudta befolyásolni a pénzpiacot? Legfontosabb eszköze a tőzsdei bejegyzésre való elfogadás volt (*admission à la cote*). Külföldi kölcsönök kibocsátásához, tőzsdei bejegyzéséhez a kormány felhatalmazását kellett kérni, megszerezni. A kormánynak így lehetősége volt arra, hogy a pénzügyi tranzakciókat politikai céljai szolgálatába állítsa, így támogatott ott, ahol kellett, s tiltott ott, ahol a francia politikai érdekekkel ütközött – pl. Németország esetében – a gazdasági kapcsolatok felvirágoztatása.

Említettük, hogy az orsz. kölcsönök a franciák külföldi tőkebefektetései között az első helyen szerepeltek. 1914-ig Franciaország mintegy 45 milliárd frankot exportált a világ különböző részeire, s ennek az összegnek kb. 25%-a Oroszországba került. 1887 és 1914 között Girault számításai szerint 12 368 milliárd frank vándorolt a cári birodalomba.³⁴

Ez a hatalmas összeg eszköz, fegyver volt a politikai kapcsolatok szolgálatában, s erre már a kortársak is felhívták a figyelmet. „A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan szerepet, mint a mienkben. Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Ezen az alapon kötötték meg az orosz szövetséget és ugyanez segítette az antant kordialt. A pénzügyi befolyás erősen támogatta Franciaország pozícióit Algécirasban.” – jelentette ki egy német pénzügyi szakember 1907-ben.³⁵ A pénzügyek fontosságát hangsúlyozza a történész is: „Nem tűnik túlzásnak az az állítás, hogy a pénzügyi kapcsolatok nagymértékben befolyásolták a politikai kapcsolatok konszolidálódását.”³⁶ A tőke kibocsátások arányai a fenti megállapításokat támasztják alá annyiban, hogy a kibocsátási hullámok, a kölcsönök növekedése akkor figyelhető meg, amikor politikai érdek is fűződik a kapcsolatok erősítéséhez. A leggyorsabb mennyiségi növekedést az első évek, az 1888–1891 közötti időszak adta, amikor alapvető politikai érdek volt a szövetség biztosítása. A második hullámban, 1894–1898 között konszolidálni, erősíteni kellett a szövetséget, s különösen az 1894-es esztendő kibocsátása volt magas (4101 millió frank, míg 1893-ban csak 507 millió frankot kölcsönöztek). S bár 1898-tól 1906-ig viszonylagos csökkenés, lassulás figyelhető meg a kibocsátásokban, mégis a fashodai krízis által teremtett nehéz helyzetben érezhető volt a pénzpiac reagálása azzal, hogy 1898-ban, 1900-ban és 1901-ben kölcsönöket adott az oroszoknak a stratégiai vasutak építésére. Ez éppúgy a politikát, Franciaország biztonságát szolgálta, mint az, hogy az orosz-japán háború idején a párizsi pénzpiac kölcsönök megvonásával – 1904-ben 840 millió frank a kibocsátott összeg, míg 1905-ben nincsen kölcsön – igyekezett a háború befejezésére kényszeríteni Oroszországot. Az 1906–1910 közötti hullám a francia-orosz kapcsolatok történetének legjellegzetesebb példája arra, hogy a kölcsön valóban fegyverként szolgált a

politikai célok szolgálatában. 1906 ugyanis az algecirasi konferencia ideje, s Párizs az oroszok diplomáciai támogatását jelentős kölcsönrel vásárolta meg – 1200 millió frank –, melynek eredményeként Németország diplomáciai vereséget szenvedett az első marokkói krízisben, a francia kölcsönök pedig a cárizmust mentették meg a bukástól. Emiatt nem kevés kritikát kapott Franciaország az orosz liberális köröktől, sőt a növekvő francia pénzügyi befolyás az orosz burzsoáziát is gyanakvóvá tette.³⁷

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kölcsönök jól szolgálták Franciaország politikai érdekeit. Elmondhatjuk-e ezt a gazdasági érdekekről? A szakirodalomban van egy olyan nézet, miszerint a „nagybank felelőssége Franciaország viszonylagos stagnálásában jelentős.”³⁸ Az újabb kutatások viszont ezt a nézetet nem erősítik meg.³⁹ J. C. Asselain szerint ugyanis a tőkekihelyezés, a tőkeexport felgyorsulásának fázisai a 19. században – 1840–1860; 1900–1913 – megegyeznek a belső investálás és a gazdasági aktivitás felerősödésének fázisaival. Bouvier azt hangsúlyozza, hogy a 19. század végén, a 20. század elején a tőkeexport saját magát táplálta, sőt a tőkeexportból származó jövedelmek javították, finanszírozták a francia kereskedelmi mérleg deficitjét. Véleménye szerint a marxista elemzéseknek nincsen igazuk abban, hogy a tőkeexporthoz a kapitalista fejlődés pesszimista vízióját kapcsolták.

A tőke kivitelnek azonban van negatív hatása is. Ez mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy a kölcsönök nem kapcsolódtak francia ipari megrendelésekhez, legalábbis az esetek többségében. Emiatt pl. a nagy vasipari szervezet, a Comité des Forges többször tiltakozott a kormánynál. A politikai vezetésnek ezért nyomást kellett gyakorolnia a bankokra, hogy kölcsönműveleteiket hadimegrendelésekhez kössék. Hogy a tőke kivitel nem teremtett piacot a francia iparnak, kereskedelemnek, ennek magyarázata a már említett tényben keresendő: az ipar nemzetközi szinten nem volt versenyképes, s Oroszországban a németekkel szemben alulmaradt. A bankszektor piacteremtése egyébként még azért is nehéz volt, mivel a tőke és az áru kivitel földrajzi megoszlása lényegesen eltért egymástól. A francia külkereskedelem nagy része Európában bonyolódott, főleg a szomszédos országokkal. 1913-ban a hat szomszédos ország adta a francia import 40%-át, s ide irányult a francia export 60%-a.⁴⁰ Ezzel szemben a tőkeexport távolabbi részekre – Mediterránium, Oroszország, Oszmán birodalom – irányult. Ha pedig Oroszországot nézzük, itt az a helyzet, hogy a cári birodalom a francia export 1%-át szívtá fel.⁴¹ A legfontosabb kereskedelmi partnerrel, Németországgal pedig az oroszok külkereskedelmük 40%-át bonyolították le.⁴²

Az ipar gyengesége miatt Franciaország befolyása Oroszországban a bankszektorra épült, s ez az egyoldalúság nem tette lehetővé, hogy a francia imperializmus kiteljesedjen a cárok birodalmában sem gazdasági, sem pedig politikai értelemben, jóllehet ilyen irányú törekvések, főleg 1906 után voltak, s Párizs főleg a német konkurencia ellen igyekezett fellépni. A rendelkezésre álló nagyon kevés idő az első világháborúig, a gazdaság már említett egyoldalúsága s Oroszország hatalmas méretei gátolták a francia hegemon törekvéseket. Ebbe az irányba hatott az is, hogy az oroszoknak lehetőségük volt a külföldi partnereket, különösen Franciaországot és Németországot egymás ellen is kijátszani. A Putyilov gyár esete 1913–14-ben ezt jól példázza, amikor Putyilov a németekkel kezdett tárgyalásokat, mert a franciák a gyár rossz pénzügyi helyzete miatt nem akartak további támogatásokat adni. Ez a körülmény viszont már francia stratégiai érdekeket is veszélyeztetett, lévén a Putyilov művek a birodalom első számú

fegyvergyára. A francia és az orosz kormány ezért az ügy rendezésére együttesen lépett fel, s ennek eredményeképpen a franciák megadták a pénzügyi támogatást, az orosz kormány pedig megtiltotta a német tőke behozatalát a Putyilov gyárba.⁴³ A pénzügyi kapcsolat így módon nem csupán a politikát támogatta, ez fordítva is igaz volt, és az is, hogy a kölcsönök a pénzügyi kapcsolatok folytonosságát is szolgálták. Franciaország ugyanis annyira elkötelezte magát Oroszországban, hogy már nem volt visszalépés gazdaságilag sem. Erre a helyzetre használja Girault azt a kifejezést, hogy a gazdaságok pénzügyileg összeházasodtak.⁴⁴

Ami a franciák oroszországi gazdasági pozícióit illeti, ez a francia gazdasági szereket egyoldalúsága ellenére is jelentős. Franciaország az Oroszországban befektetett külföldi tőkék rangsorában az első helyet foglalta el: a külföldi tőke 31%-át a franciák adták (Anglia 24%, Németország 20%). Párizsnak meghatározó szerepe volt a kohászatban, a szénbányászatban és a vasutak építésénél. Az előbbinél kisebb súllyal, de jelen volt a francia tőke a bankok létrehozásánál és az olajiparban is. Földrajzilag Franciaország Dél-Oroszországban volt érdekelt elsősorban, a donyeci szénbányák, a Kri-voj Rog-i és a kercsi vasérc kitermelésében. Ebből következően részt vett az említett régiókat ellenőrző monopolszervezetekben is, mint a Prodametban, a Prodogolban vagy a Prodvagonban. Domináns pozíciói voltak ezen kívül Makejvkában, Huta-Bankovában s a brjanszki üzemeknél is.⁴⁵ A moszkvai régió selyemiparában lyoni kapitalisták működtek közre, s a már említett Putyilov művek tőkéjének háromnegyed része is francia volt. A gyárat egyébként az Orosz-Ázsiai Bank ellenőrizte (1910-ben alapították), mely ugyancsak a francia tőke közreműködésével jött létre, s a Putyilov művek mellett a textil és az olajipart is támogatta. Az Orosz-Ázsia Bank létrehozásában pedig a Banque de Paris et des Pays-Bas, a Sociéte Générale és a Banque de l'Union Parisienne vett részt.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Franciaország számára Oroszország elsősorban az ellensúlyt jelentette Németországgal szemben, s ez a francia biztonságot szolgálta. Ezt a politikai pozíciót azonban állandóan meg kellett tartani, sőt erősíteni, s ezt a szerepet a francia bankszektornak kellett betöltenie, s amelyik miközben a politikát támogatta, maga is pozíciókat szerzett, melyhez időnként a politika támogatására is szüksége volt. Az esetek többségében azonban a gazdaság volt az eszköz a politika szolgálatában, s nem fordítva. Ezt az is bizonyítja, hogy a kapcsolatok során francia részről kételyek, félelmek többször felmerültek, amikor pl. látták, hogy Witte el akarja árasztani kötvényekkel a francia piacot, vagy látták az orosz vezetők sikkasztásait, rossz vállalatvezetésüket, s emiatt attól féltek, hogy a kölcsönök visszafizetése veszélybe kerül. E fenntartások ellenére a politika mindig támogatta a kölcsönöket, éppen a már említett cél miatt, s végül a pénzügyi körök is megtalálták számításukat. Azt azonban hozzá kell tenni, hogy a szövetség a franciák számára semmiféle előnyt nem jelentett: gazdasági téren Franciaország egy volt a többi üzletfél között. Előnyt, támogatást csak akkor élveztek, ha a gazdasági vállalkozás politikai jellegűvé vált, amint ezt már a Putyilov művek esetében említettük. A szövetség politikai és gazdasági erőfeszítései az első világháború kirobbanásakor kamatoztak, de a háború a szövetséget alá is ásta. Bouvier ezt így fogalmazta meg: „Szüleink francia-orosz szövetsége se jó, se rossz nem volt. Egyszerű érdekszövetségként vett részt természeténél fogva a „fegyveres béke” logikájában és az imperialista ellentétekben. A háborút hordó szövetséget első törté-

nelmi változatában a háború törte meg.”⁴⁶ A háborúnak ez a következménye Franciaországot arra kényszerítette, hogy egész keleti politikáját újragondolja.

Jegyzetek

1. Carl Grimberg – Ragnar Swanström: De la Belle Époque à la Première Guerre mondiale. Histoire Universelle 11. Paris 1983. 143.
2. Uo. 145.
3. Pierre Miquel: La IIIe République. Hommes et pouvoirs, Paris-Montreal 1971. Bordas 39. Az ösztönzés eredményei közé tartozik a 75-ös ágyú kifejlesztése, de említhetjük a Lével puskát és a méllnitet is.
4. A kézfegyvert 1886-ban fejlesztették ki. A Chassepot továbbfejlesztett változata a Gras puská váltotta fel.
5. Baron Boris Nolde: L'Alliance franco-russe. Les origines du système diplomatique d'avant guerre. Paris, 1936. 488.
6. Uo. 497.
7. Goblet 1888 áprilisától 1889 februárjáig külügyminiszter.
8. Nolde: 489.
9. 1879-ben lett köztársasági elnök.
10. A. Roubaud: La paix armée et les relations internationales de 1871 à 1914. Paris 1945. 72.
11. Nolde: 488.
12. George Michon: L'alliance franco-russe (1891–1917) Paris, 1927. 305.
13. Pierre Renouvin: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: J. Bouvier – R. Girault: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976. 243.
14. Az egyezmény Ribor francia és Giers orosz külügyminiszter levelezésének eredményeképpen jött létre. A levelek szövegét lásd: Nyugat-Európa és Amerika 1789–1918. Új- és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 1/2. köt. (szerk.: Urbán Aladár) Tankönyvkiadó Budapest, 1970. 627–629.
15. Oroszországban az ipari burzsoázia és a földbirtokosok egy része a nyolcvanas években egyre erőteljesebben a külpolitikai orientáció felülvizsgálatát követelte a kormánytól. E csoportok a Katkov szerkesztésében megjelenő *Moszkovszkie védomoszti* elnevezésű lap köré csoportosultak. A sajtókampány során Katkov főleg Franciaország pénzügyi erejét hangsúlyozta.
16. Documents Diplomatiques Français (továbbiakban: DDF.) Ière série tome XV. Paris 1959. 255. sz. dok.
17. DDF. Ière série tome XVI. Appendice.
18. Precedent a félreértésre az adott, hogy 1896 végén 1897 elején a Monarchia közel állt a részleges mozgósításhoz Bosznia és Szerbia határvidékén. Oroszország ellenintézkedésre készült Galíciában, s arra számított, hogy a franciák is hasonlóképpen cselekednek. Ők azonban más-képpen értelmezték az egyezmény szövegét, mert az nem határozta meg pontosan, hogy milyen mozgósításról van szó.
19. DDF. Ière série tome XVI. 208. sz. dok.
Majoros István: Fashoda és a francia-orosz kapcsolatok (1898–1900). Studia Paedagogica Auctoritate Universitatis Pécs. Publicata 3. 1985/1. 3–10.
20. Arról van szó, hogy Oroszország a franciákat azzal tudta volna segíteni, ha Közép-Ázsiában, pontosabban az afgán határon nyugtalanítja az angolokat. A régiót azonban a központi vasúthálózattal nem kötötte össze vasútvonal.
21. Az erről szóló összefoglaló: *Majoros István*: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatározóiról. Világtörténet 1983/3. 152–160.
22. *Raymond Poidévin*: Finances et relations internationales (1887–1914), Paris 1970. 61.
23. *V. I. Lenin*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Uzsgorod-Budapest, 1977. 87.

24. *Jean Bouvier*: Capital bancaire, capital industriel et capital financier dans la croissance française du XIXe siècle, La Pensée 1974 nov.–dec. A témához lásd még: *P. A. Baran–P.M. Sweezy*: Monopolcapital, London 1973. *W. Mommsen*: Finanzimperialismus vor 1914, San Francisco, 1975.
25. *R. Portal*: La Russie industrielle de 1881 à 1927. Les cours de Sorbonne, Paris 1956. *V. I. Bovikin*: Oroszország ipari fejlődésének társadalmi és gazdasági problémái. Történelmi Szemle 1973/1–2. *V. I. Bovikin*: Ocserki isztorii Vnesnej politiki Rossii, konec XIX veka – 1917 goda. Moszkva 1960. *B. V. Ananyics*: Rosszija i mezsdunarodni j kapital 1897–1914. Leningrad 1970. *Jerzy Ciepielewski*: A Szovjetunió gazdaságtörténete Bp. 1977. *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914, Bp. 1987.
26. *Berend T. Iván – Ránki György*: Közép-Kelet Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században Bp. 1976. 145.
27. A témához lásd: *Jean Alain Lesourd–Claude Gérard*: Histoire économique XIXe et XXe siècle, tome 1. Paris, 1963. *Yves Trotignon*: La France au XXe siècle, Paris 1976. *Jean Bouvier*: Les Rothschild C. 1960. *Jean Bouvier*: Un siècle de banque française. Les contraintes de l'État et les incertitudes des marchés, Paris, 1973. *André Piettre*: Monnaie et économie internationale du XIXe siècle à nos jours, Paris, 1967. *Patrick Verley*: La révolution industrielle, Paris 1985. *Homonnay Farkas*: Banktörténet Bp. 1947. *Alexander Gerschenkron*: A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból Bp. 1984.
28. A második császárság idején főleg a Mediterránumban működött a francia tőke, ezután a hetvenes, nyolcvanas években Közép–Európa, a Balkán, a Közel–kelet és Dél–Amerika lépett be.
29. *René Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887–1914. Recherches sur les investissements internationales, Paris, 1973. 585.
30. *Pierre Guillen*: L'expansion 1881–1898. Politique étrangère de la France 1871–1969. Paris 1984. 54.
31. *R. Girault*: id. m. 586–587. 593.
32. *R. Girault*: Investissements et placements français en Russie, 1880–1914. In: La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe–XXe siècles. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy–Leboyer. Paris, 1977. 260.
33. *Y. Trotignon*: 35.
34. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887–1914. Paris 1973. 580.
35. *R. Poidevin*: 58.
36. Uo. 72.
37. Lásd: *P. Renouvin*: Finance et politique: l'emprunt russe d'avril 1906 en France. In: *J. Bouvier–R. Girault*: L'impérialisme français d'avant 1914, Paris 1976.
38. *Y. Trotignon*: 34.
39. *Berend T. Iván–Ránki György*: Európa gazdasága a 19. században 1780–1914. Bp. 1987. *J. Ch. Asselain*: Histoire économique de la France I. Paris, 1984. 207–211. *J. Bouvier*: Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914. In: *J. Bouvier – R. Girault*: id. m. 316–318.
40. *J. Bouvier – R. Girault – J. Thobie*: L'impérialisme à la française 1914–1960. Paris 1986. 14.
41. *J. Ch. Asselain*: 209.
42. *Ciepielewski*: 35.
43. *R. Girault*: Finances internationales et relations internationales (à propos des usines Poutiloff). Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1966. július–szeptember.
44. *R. Girault*: Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887–1914. Paris 1973. 33.
45. *R. Girault*: Investissements et placements Français en Russie 1880–1914. In: La position internationale de la France. Textes réunis et présentés par Maurice Lévy–Leboyer, Paris 1977. 254–258.

46. *J. Bouvier*: Réflexions à propos d'une thèse sur l'investissement international avant 1914.
Annales 1974. szeptember-október 1134.